

Documenting the decorations of Bastam mosque and minaret during the Seljuk period

ISSN (P): 2980-7956
ISSN (E): 2821-2452

 10.22034/jivsa.2025.522195.1119

Mohadese Khosroabadi*

* M.A in Art Studies, Faculty of Art , University of Neyshabur , Neyshabur, Iran

Email: m.khosroabadi@neyshabur.ac.ir

Citation: Khosroabadi. M. (2025), Documenting the decorations of Bastam mosque and minaret during the Seljuk period, *Journal of Interdisciplinary Studies of Visual Arts*, 2025, 3 (6), P. 177-195.

Received: 08 May 2025

Revised: 12 June 2025

Accepted: 11 July 2025

Published: 12 July 2025

Abstract

The Seljuk period is one of the important periods of Islamic art in Iranian architecture, which is known for its special style and valuable buildings. The second Bayazid Mosque and Bastam Minaret are part of the magnificent architectural works of the Seljuk period in the historical city of Bastam, which are decorated with arrays of brickwork and moqrans-work. Considering that so far, little attention has been paid to these places from a technical and visual point of view, the study of these historical works becomes important. This research is organized around two basic questions: What are the technical and visual features of the arrays in the second mosque and Bastam minaret located in Bastam during the Seljuk period? And what is the most prominent decorative aspect of the architectural arrays of these buildings? The current research aims to analyze the technical features and structure of visual elements used in the arrays of the second mosque and Bastam minaret of Bastam city in the Seljuk period and also to determine the most prominent decorative aspect of the architectural arrays of these two buildings. The current research, historical-analytical method with historical approach was used and the information of this research was collected as Library and field. The findings show that in the second Bayezid Mosque and the Bastam minaret, the most important technical feature is brickwork and the different types of decorative bricks, based on their construction and usage techniques, include bricks, carved and pressed, and also the most frequent motifs are geometrical (Shamse and Chalipa) and plants respectively.

Keywords: Seljuk era architecture, Architectural features, Bastam mosque, Bastam minaret.

مستندنگاشت تزئینات مسجد و منار بسطام در دوره سلجوقیان

ISSN (P): 2980-7956

ISSN (E): 2821-2452

 10.22034/jivsa.2025.522195.1119

محدثه خسروآبادی *

* کارشناسی‌ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران

Email: m.khosroabadi@neyshabur.ac.ir

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۲/۱۸

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۴/۲۱

چکیده

دوره سلجوقیان یکی از دوره‌های مهم هنر اسلامی در معماری ایران است که با سبک خاص و ابنیه ارزشمندش شناخته می‌شود. مسجد دوم بایزید و مناره بسطام که با آرایه‌های آجرکاری و مقرنس‌کاری زینت یافته‌اند بخشی از آثار شکوهمند معماری عصر سلجوقیان در شهر تاریخی بسطام هستند. با توجه به اینکه تاکنون، در تحقیقات انجام شده توجه کمی به این آثار تاریخی از نظر فنی و بصری شده، مطالعه این آثار تاریخی اهمیت می‌یابد. این پژوهش حول محور دو سوال اساسی تنظیم شده است: ۱- ویژگی‌های فنی و بصری آرایه‌های موجود در مسجد دوم بایزید و مناره بسطام واقع در شهر بسطام در دوره سلجوقیان به چه صورت است؟ ۲- شاخص‌ترین وجه تزئینی آرایه‌های معماری این بناها چیست؟ پژوهش حاضر بر آن است تا به مطالعه ویژگی‌های فنی و ساختار عناصر بصری به کار رفته در آرایه‌های مسجد دوم بایزید و مناره شهر بسطام در عصر سلجوقیان بپردازد و برجسته‌ترین وجه تزئینی آرایه‌های معماری این دو بنا را مشخص کند. این پژوهش از روش تاریخی-تحلیلی بهره گرفته و اطلاعات آن به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده‌است. یافته‌ها نشان می‌دهند که آجرکاری به‌عنوان شاخص‌ترین و برجسته‌ترین آرایه معماری در مسجد دوم بایزید و مناره بسطام به کار رفته است، به گونه‌ای که انواع متنوع آجرهای تزئینی شامل مهری، تراش و پیش‌بر با دقت و مهارت در ساختار معماری تلفیق شده‌اند. علاوه بر این، نقوش هندسی غالب همچون شمسه و چلیپا، همراه با طرح‌های گیاهی، بیانگر نظام‌مندی و هماهنگی هنری قابل توجه در زبان بصری این آثار دوره سلجوقی است.

کلیدواژه‌ها: معماری عصر سلجوقی، آرایه‌های معماری، مسجد بسطام، مناره بسطام

۱. مقدمه

بناهای دوره اسلامی چون مساجد، مدارس، مناره‌ها و کاروانسراها و... در دوره‌های تاریخی ایران دارای آرایه‌های معماری متنوعی هستند. اطلاعات موجود از آرایه‌های معماری بناهای دوره اسلامی به ویژه در منطقه بسطام و در ادوار تاریخی مهمی همچون سلجوقیان محدود و اغلب تکراری است. مصالح و شیوه‌هایی که هنرمندان عصر سلجوقی در ساخت و آرایش ابنیه مهم این منطقه استفاده کرده‌اند، بی‌گمان بدون هدف نبوده و دارای غایت مشخص هستند. تزئینات متنوعی همچون آجرکاری، کاشی‌کاری، مقرنس‌کاری و گچ‌بری در اغلب آثار معماری دوران سلجوقی حضوری پررنگ دارند و جلوه‌ای از ذوق هنری و خلاقیت معماران این عصر را به نمایش می‌گذارند. در کنار این عناصر، کتیبه‌نگاری نیز به‌عنوان یکی از ارکان مهم تزئینات معماری، جایگاهی برجسته یافته و نقشی تعیین‌کننده در القای مفاهیم فرهنگی، مذهبی و هنری ایفا کرده است. در میان تمامی این هنرها، آجرکاری بیش از سایر هنرها به تکامل رسید، به‌گونه‌ای که هنرمندان سلجوقی با بهره‌گیری از تکنیک‌ها و طرح‌های نوآورانه، آن را به اوج شکوفایی رساندند و به یکی از شاخص‌ترین ویژگی‌های معماری این دوره مبدل کردند. شهر بسطام در استان سمنان به‌عنوان یکی از پایگاه‌های مهم استقرار عصر سلجوقیان محسوب می‌شود که احداث بناهای باشکوه مثل مسجد بسطام (مسجد دوم بایزید) با پیشینه‌ای به قدمت ۹۳۰ سال را در کارنامه خود دارد. این بنای ارزشمند دارای مناره‌ای فاخر است که به‌عنوان یکی از غنی‌ترین آثار ارزشمند دوره سلجوقی به‌شمار می‌آید که از حیث روش ساخت و تزئینات، اطلاعات ارزشمندی را از هنر و معماری سلجوقیان ارائه می‌دهد. با توجه به کمبود پژوهش‌های موجود در زمینه‌ی تزئینات معماری این دو بنا، و همچنین آسیب‌هایی که به‌مرور زمان به آن‌ها وارد شده و موجب تخریب یا از بین رفتن بخشی از آرایه‌های تزئینی شده است، بررسی دقیق آرایه‌های مسجد دوم بایزید و مناره‌ی سلجوقی، که بر پایه‌ی اصول معماری اسلامی شکل گرفته‌اند، ضروری به نظر می‌رسد.

پیشینه پژوهش

جستجوهای کتابخانه‌ای نشان می‌دهد که تحلیل ویژگی‌های فنی و بصری آرایه‌های مسجد و مناره شهر بسطام در دوره سلجوقیان کمتر مورد توجه محققان و پژوهشگران قرار گرفته است. از جمله مطالعاتی که در این زمینه انجام شده است عبارتند از: مقاله «مطالعه‌ای در مورد معماری سلجوقی» نوشته عبدالوحد صوفی‌زاده (2021) که در نشریه Selçuklu Araştırmaları Dergisi به چاپ رسیده است. محقق در این پژوهش به معماری و تزئینات مربوط به عصر سلجوقیان پرداخته است. مقاله «شیوه‌های اجرای آرایه‌های تزئینی معماری ایران در دوره‌ی سلجوقی» به قلم مرضیه علی‌پور (۱۳۹۵)، در نشریه مطالعات ایران‌شناسی به چاپ رسیده، به معرفی معماری دوره سلجوقی، ویژگی‌ها و شیوه‌های اجرای تزئینات معماری در قلمرو هنر و معماری ایران این دوره اختصاص دارد. مقاله «معماری سلجوقی ایران با تاکید بر آجرکاری تزئینی برج‌های خرقان قزوین» نوشته ساناز خدادادی دهکردی (2016)، در نشریه Journal of History Culture and Art Research منتشر شده است. در این پژوهش، نویسنده به معرفی ویژگی‌های معماری و تزئینی برج‌های خرقان قزوین پرداخته است. مقاله «بررسی عناصر تزئین مناره‌های دوره سلجوقی شهر اصفهان» تألیف اسماعیل نصری و حسام اصلانی (۱۳۹۹)، در فصلنامه پیکره به چاپ رسیده است. نویسندگان در این مقاله، یازده نمونه از مناره‌های برج‌مانده از عصر سلجوقی مصادف با قرون پنجم و ششم ه.ق در شهر اصفهان مورد بررسی قرار داده‌اند. مقاله «شاهرود و بسطام به روایت ویلیام جکسون، جهانگرد آمریکایی» نوشته‌ی سید هادی میرآقایی (۱۳۹۹)، در فصلنامه فرهنگ قومس منتشر شده است. در این پژوهش، نویسنده به ترجمه سفرنامه ویلیام جکسون پرداخته که در آن به معرفی شهر شاهرود، بسطام و ابنیه‌های تاریخی موجود در شهر بسطام اشاره شده است. بررسی منابع موجود نشان می‌دهد که ابعاد فنی و زیبایی‌شناختی آرایه‌های معماری مسجد و مناره‌ی بسطام در دوره‌ی سلجوقی، تاکنون به‌صورت دقیق و مستقلی مورد توجه قرار نگرفته‌اند. پژوهش حاضر در تلاش است با تکیه بر شواهد عینی و ساختارهای تزئینی

بازمانده، به تحلیل این آرایه‌ها از منظر شیوهی اجرا، اصول بصری و جلوه‌های هنری آن‌ها بپردازد و بخشی از خلأ مطالعاتی موجود در این حوزه را جبران کند.

۲. مبانی نظری پژوهش

۱-۲. هنر و معماری عصر سلجوقیان

یکی از مقتدرترین حکومت‌هایی که بعد از اسلام، بیشتر سرزمین‌های اسلامی را تحت فرمان خود در آورد، سلسله سلجوقیان (۴۲۹-۵۹۰ ه.ق) است. به طور کلی ظهور سلجوقیان در ایران و خصوصاً در آسیای غربی و نواحی وابسته به آن، یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین وقایع تاریخی است که در آغاز دوره‌ی جدیدی در تاریخ ایران به‌شمار می‌رود. عصر سلجوقی یکی از دوره‌های درخشان هنر ایرانی اسلامی است (رفیعی و شیرازی، ۱۳۸۶، ص ۱۰۸). بافندگی، فلزکاری، سفال‌سازی (سرامیک)، مینیاتور، تذهیب و خطاطی شاهکارهای هنری هنرمندان دوره سلجوقیان است به همین دلیل این دوره از لحاظ سبک و شیوه‌ی هنری در تاریخ هنر ایران دارای مقام شاخص است. معماری عهد سلجوقیان استحکام، استقامت و زیبایی ویژه‌ای را دارا بود. گرچه حدود یک هزار سال از آن دوره گذشته است ولی بناهای باقیمانده‌ی آن دوران نشان‌دهنده‌ی مهارت و استادی هنرمندان و آگاهی آنان از شیوه‌های گوناگون معماری است (کیانی، ۱۳۸۵، ص ۵۴). معماری دوره‌ی سلجوقیان در چارچوب سبک رازی شکل گرفته است، سبکی که در آن طاق‌سازی و گنبدسازی گسترش یافت و انواع گنبد‌های مخروطی به‌کار گرفته شد (Khodadadi Dehkordi, 2016, p. 387). معماری این دوره، با برخورداری از هویتی منسجم و نظام‌مند، تأثیری پایدار بر سبک‌های معماری دوره‌های بعد بر جای گذاشت.

۲-۲. آرایه‌های معماری در عصر سلجوقی

تزیینات و هنرهای تزیینی وابسته به معماری سنتی ایران، بخش مهمی از معماری و عناصر به‌کار رفته در معماری دوره سلجوقی بوده است. تحولات به وجودآمده در دوره‌ی سلجوقی، به تدریج موجب ایجاد انواع جدیدی از تزیینات معماری از لحاظ فرم، کاربرد، نحوه‌ی اجرا و مفاهیم مرتبط

با آن در معماری اسلامی ایران شد. آرایه‌ها و کاربرد آنها در معماری دوره سلجوقی اغلب در گونه‌های ذیل تجلی یافتند:

الف) آجرکاری: یکی از ارزش‌ترین مصالح ساختمانی در ایران قبل از اسلام و بعد از اسلام آجر بوده‌است. دلایل توجه و انتخاب این مصالح از سوی ایرانیان نیز، استقامت، کم هزینه بودن و همچنین در دسترس بودن آن در تمام بخش‌های وسیع ایران بود. در زمان سلجوقیان، آجر به جهت زیبایی به عنوان یک عنصر تزیینی کاربرد داشت (چراغیان، ۱۳۹۵، ص ۷۷). شکل و رنگ آجرهای برج‌های تزیینی و ظاهر دیوارهای بافت‌دار به اندازه‌ای زیبا بود (Khodadadi Dehkordi, 2016, p. 388). سرادور لوتینز^۱ جذابیت این هنر را با این جمله توصیف می‌کند: «از آجرکاری ایرانی سخن مگویند، بلکه از جادوی آجری ایران صحبت کنید»^۲ (پوپ، ۱۳۷۷، ص ۱۴۵). تزیینات آجری این دوره را از لحاظ گونه‌ی چیدمان و نوآوری در چیدمان و تلفیق آنها می‌توان به شش گروه دسته‌بندی کرد: الف) رگ‌چین (رگ‌چین)، گل‌انداز (گلچین)، جناغی (آبشاری)، بادبزی (حصیری). ب) خفته و راسته (پکتین)؛ ج) فخر و مدین (مشبک)؛ د) گره‌سازی (گره بنایی)؛ ه) تلفیق آجر و گچ؛ و) تلفیق آجر و کاشی (علی‌پور، ۱۳۹۵، ص ۱۱۷).

ب) گچبری: گچبری یکی از پدیده‌های زیبای معماری سنتی ایران است که در عصر سلجوقی نمود یافته‌است (حیدری باباکمال و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۱۵۷). عهد سلجوقی با آن که در تزیینات گچبری تحت تأثیر عصر ساسانی بود، لیکن از نقشمایه‌های سرزمین‌های بیگانه نیز بهره برده‌است. به همین دلیل بین طرح‌های گچبری این دوره با دوره ساسانی شباهت‌هایی وجود دارد (انصاری، ۱۳۶۶، ص ۳۲۷).

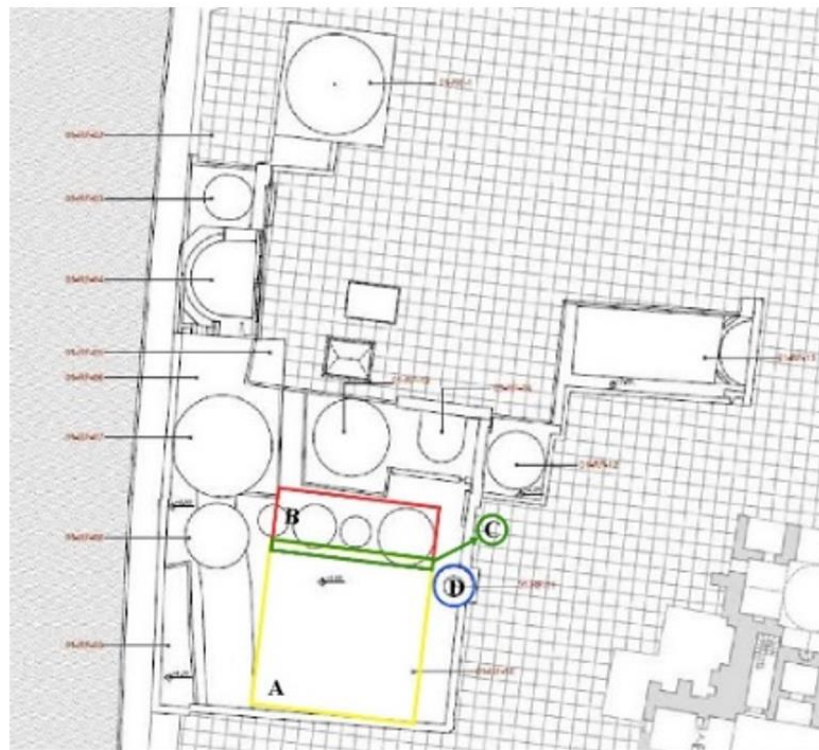
ج) کاشیکاری: عصر سلجوقیان را می‌توان سرآغاز استفاده از انواع کاشی‌های رنگارنگ و به عبارت صحیح‌تر، «آجر لعابدار» در معماری به‌شمار آورد. همچنین دوره سلجوقیان از لحاظ تزیینات کاشیکاری دوره‌های بعد را تحت تأثیر خود در آورد (علی‌پور، ۱۳۹۵، ص ۱۳۰). کاشی با رنگ آبی فیروزه‌ای در این دوره بیشترین کاربرد را دارد (شکفته و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۹۷). انواع کاشی‌ها عبارتند از: الف) کاشی معرق که در

۳. شهر تاریخی بسطام در عصر سلجوقی

(مسجد دوم بایزید و مناره سلجوقی بسطام)

۱-۳. شهر تاریخی بسطام: بسطام یکی از کهن‌ترین و مهم‌ترین شهرهای تاریخی استان سمنان است که پیشینه‌ی آن به دوره‌های پیش از اسلام بازمی‌گردد. این شهر در سده‌های اولیه اسلامی نیز اهمیت مذهبی و فرهنگی داشت، اما در دوره‌ی سلجوقیان به‌ویژه در سده‌های پنجم و ششم هجری قمری، به اوج شکوفایی رسید. در این دوران، با توجه به موقعیت مذهبی شهر و وجود بقعه‌ی امامزاده محمد، ساخت‌وسازهای متعددی در اطراف این مجموعه صورت گرفت. از جمله بناهای مهم این دوره می‌توان به مسجد دوم بایزید، حیاط کوچک جنب بقعه و مناره‌ی آجری آن اشاره کرد که با تزئینات برجسته‌ی آجری، معرف هنر و معماری سلجوقی در بسطام هستند (میرآقایی، ۱۳۹۳، ص ۲۱۶).

این دوره ساخته و در دوره‌های بعد از خود به اوج رسید، (ب کاشی معقلی و ج) کاشی زرین‌فام (دزیانین، ۱۳۸۸، ص ۷۵).
 (د) مقرنس‌کاری: مقرنس یکی از عناصر تزئینی در معماری است که به دلیل قابلیت هندسی‌اش، مورد توجه بسیاری از معماران قرار گرفته‌است (بلالی اسکویی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۱۸). مقرنس‌ها تنوع زیادی دارند و با گچبری، آجرکاری یا کاشی‌کاری تزئین شده و به اشکال مختلف در بنا استفاده شده‌اند: الف) مقرنس‌های جلو آمده، ب) مقرنس‌های روی هم قرار گرفته، ج) مقرنس‌های معلق و د) مقرنس‌های لانه زنبوری (چراغیان، ۱۳۹۵، ص ۹۰). هرکدام از آرایه‌ها به نوبه‌ی خود چه از لحاظ تکنیک و چه تزئین دارای اهمیت هستند. بنابراین می‌توان گفت که هنرمندان دوران سلجوقی با شناسایی ویژگی‌های این عناصر و به کاربردن آن‌ها در بناها و عناصر تزئینی، آثار بسیار فاخری را به وجود آوردند.

A مسجد دوم بایزید B شبستان مردانه C دیوار شمالی مسجد دوم بایزید D مناره

تصویر ۱. پلان مجموعه تاریخی بایزید بسطامی (آرشیو اداره میراث فرهنگی بسطام، ۱۴۰۲)

تصویر ۲. دیواره شمالی مسجد دوم بایزید- حوزه C (نگارنده).

در این بخش، آرایه‌های موجود در دیواره شمالی مسجد دوم بایزید و مناره را که دوره تاریخی آن‌ها با دوره تاریخی موضوع این نوشتار، یعنی سلجوقیان برابر است و تا کنون مورد پژوهش قرار نگرفته است، بررسی و مطالعه می‌کنیم. قسمت B (شبستان مردانه) از جمله بخش‌هایی است که در دوران قاجار ساخته شده و آرایه‌های موجود در آن از حوزه مطالعاتی پژوهش ما خارج است. قابل ذکر است که دیواره شمالی مسجد دوم بایزید در ادوار تاریخی بعد از سلجوقیان، بخشی از شبستان مردانه را تشکیل می‌دهد. تصاویر ۲ و ۳ حوزه مطالعاتی این پژوهش را نشان می‌دهد.

تصویر ۳. مناره سلجوقی- حوزه D (نگارنده).

۲-۳. مسجد سلجوقی بسطام (مسجد دوم بایزید):

مسجد سلجوقی یکی از زیباترین و قدیمی‌ترین بناهای مجموعه تاریخی بسطام است. مسجد سلجوقی بسطام شامل دو قسمت یکی مختص عبادت مردان و دیگری مختص نماز و عبادت زنان است. این مسجد دارای تزییناتی از جمله منبت‌کاری بروی درب سه لنگه و گچ‌بری اطراف محراب است که در دوره ایلخانیان صورت گرفته است (حقیقت، ۱۳۶۲، ص ۳۳۳-۳۳۴).

۳-۳. مناره سلجوقی بسطام: مناره، نماد منبع ظهور نور

است. مناره سلجوقی در سمت مشرق مسجد بایزید و متصل به مسجد دوم بایزید قرار گرفته است. طول مناره ۲۵ ذرع و در دسته مناره‌های جنبان قرار می‌گیرد. منار جنبان یعنی زمانی که در زیر آن قرار بگیرند و با قدرت آن را تکان دهند جنبش و حرکت مناره محسوس و مرئی می‌شود و علت این حرکت مشخص نیست (حقیقت، ۱۳۶۲، ص ۳۳۷-۳۳۵).

حوزه مطالعاتی این پژوهش به دیواره شمالی مسجد دوم بایزید و مناره سلجوقی اختصاص دارد. تصویر ۱ پلانی از مجموعه تاریخی بسطام را نشان می‌دهد. بخش‌های A (مسجد دوم بایزید) و D (مناره)، قسمت‌هایی هستند که در دوران سلجوقی بنا شده‌اند. آرایه‌های معماری مسجد دوم بایزید مربوط به دوره سلجوقیان، بر روی دیواره شمالی مسجد که با رنگ سبز مشخص شده (C)، قرار دارد.

۴. تحلیل ویژگی‌های فنی آرایه‌های معماری

مسجد دوم بایزید و مناره بسطام

منظور از ویژگی‌های فنی آرایه‌ها، مواد و مصالح و تکنیک ساخت و شیوه اجرایی است که در ساخت مساجد، مناره‌ها و ... به کار رفته‌است. آجر و ترکیب آن با ملاط گچ یا آهک از جمله مواد و مصالحی هستند که در دیواره شمالی مسجد دوم بایزید و مناره سلجوقی مجموعه تاریخی بسطام به کار رفته‌است. پیوند آجر با ملاط گچ یا آهک به تویی گچی ته آجری معروف است. تویی گچی ته آجری در واقع نوعی بندکشی^۳ تزئینی است که در میان دو آجر قرار می‌گیرد. دوره سلجوقیان و ایلخانیان اوج رواج استفاده از این مواد و مصالح است. (دادور و مصباح اردکانی، ۱۳۸۵، ص ۸۸-۸۷). آجرهای به کار رفته در مسجد دوم بایزید و مناره بسطام دارای ابعاد گوناگون هستند که به شیوه‌های متفاوتی در دوران سلجوقی به وجود آمده‌اند و شامل موارد زیر هستند:

(الف) آجر واکوب و آبمال: از این گونه تزئینی برای ساختن آجرهای صاف استفاده می‌شود و در نمای بنا کاربرد بیشتری دارد. سلجوقیان در طراحی و ساخت و تزئینات مناره‌ها از این نوع آجر استفاده کرده‌اند.

(ب) آجر پیش‌بر: زمانی که خشت هنوز خیس است با توجه به طرح مورد نظر، آن را مطابق با طرح با ابزاری مانند سیم و چاقو شکل می‌دهند. انواع اشکال ستاره‌ای، بادامی و چلیپایی و خطوط کوفی را می‌توان با این روش به‌وجود آورد.

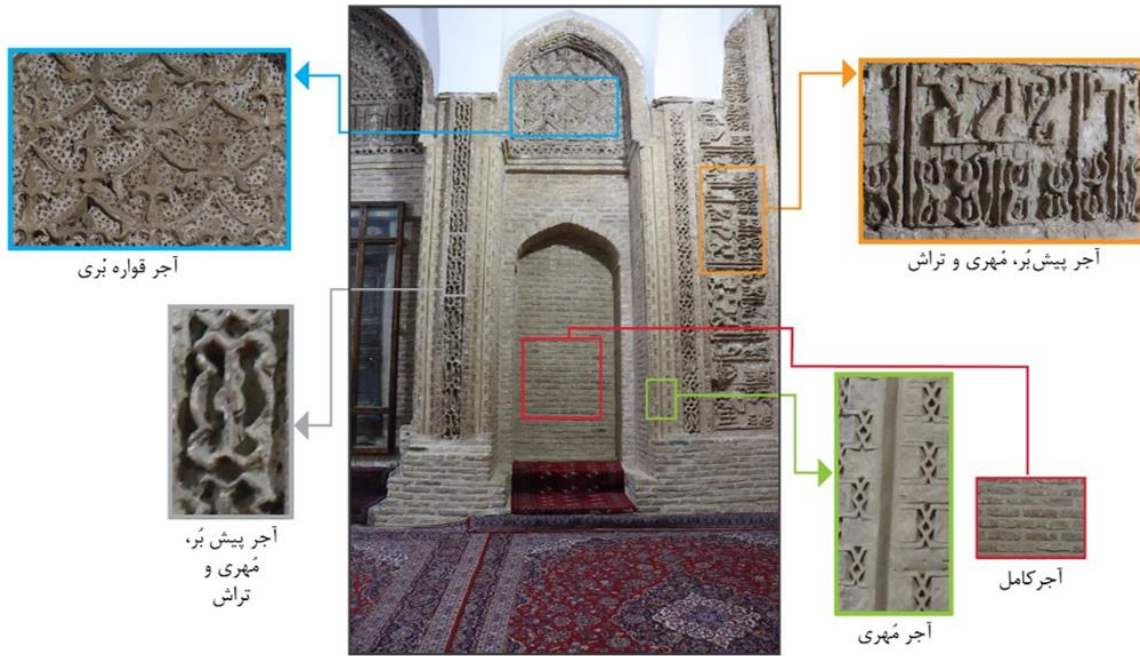
(ج) آجر مَه‌ری: این گونه‌ی تزئینی شامل برجستگی‌ها و فرو رفتگی‌ها و وجود اشکالی مانند لوزی و بادامی و چلیپایی است و در بیشتر موارد به کمک قالب یا دست انجام می‌شود و شباهتی به گونه قبلی نیز دارد.

(د) آجر تراش: ابعاد گوناگونی از کوچک‌ترین تا بزرگ‌ترین اندازه آجر را شامل می‌شود. آجر کامل نیز بخشی از این گونه محسوب می‌شود.

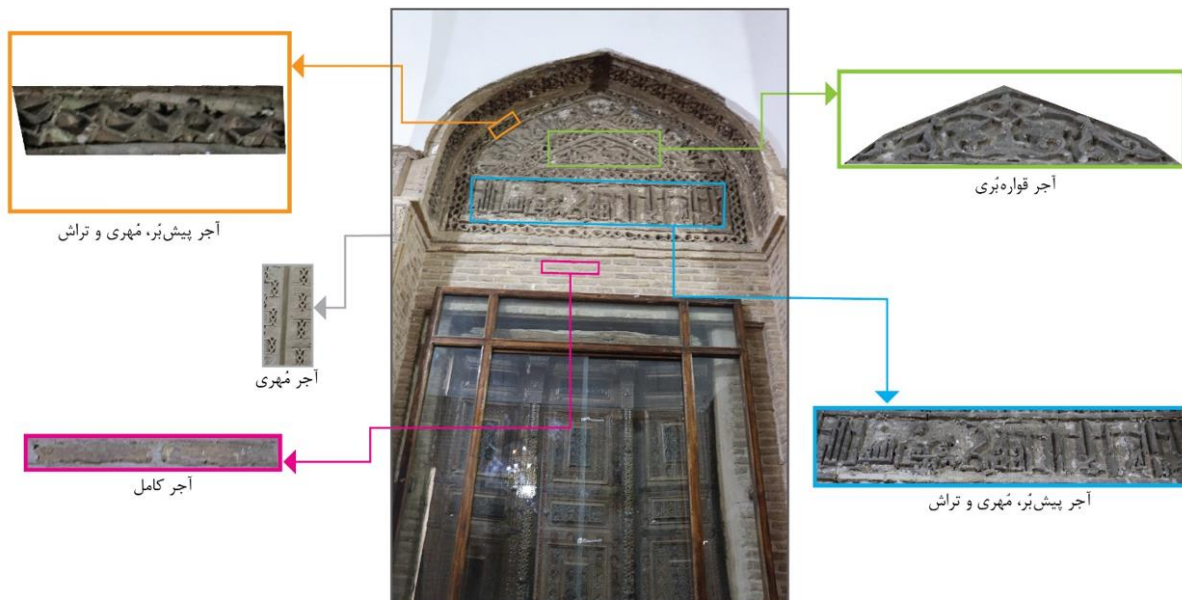
(ه) آجر قواره‌بری: در این گونه‌ی تزئینی قطعه‌های منحنی در قاب‌بندی‌ها استفاده می‌شوند (زمرشیدی و صادقی حبیب‌آباد، ۱۳۹۷، ص ۱۳-۱۲؛ ارشاد، ۱۳۹۴، ص ۸).

(الف) مسجد دوم بایزید: باتوجه به مطالبی که در بالا ذکر شد و تحقیقات میدانی که صورت گرفته‌است، آجر و ترکیب آن با ملاط گچ یا آهک، مواد و مصالحی هستند که در دیواره شمالی مسجد دوم بایزید به کار گرفته شده‌اند. در دیواره شمالی مسجد دوم بایزید، با توجه به نقش‌اندازی‌های برجسته و فرورفته آجرها بر روی کتیبه‌ها (خطوط کوفی)، نقوش (هندسی و گیاهی) و اشکال ستاره‌ای و بادامی، می‌توان آجرهای پیش‌بر و آجرهای مَه‌ری را در نظر گرفت. همچنین، با توجه به تنوع اندازه قطعات آجر از کوچک‌ترین تا بزرگ‌ترین اندازه (که نزدیک به یک آجر کامل است) و ایجاد فضاهای مثبت و منفی در دیواره شمالی، می‌توان آجر تراش را نیز به آن‌ها نسبت داد. این طرح‌ها احتمالاً با استفاده از ابزارهایی مانند سیم، چاقو و مشابه آن‌ها ایجاد شده‌اند. در آخر با توجه به نقوشی که به صورت منحنی در قاب‌بندی‌های دیواره شمالی قرار گرفته‌است، آجر قواره‌بری نیز در دیواره شمالی مسجد دوم بایزید وجود دارد. در تصویر شماره ۴، انواع آجرهای تزئینی براساس تکنیک‌های ساخت و کاربرد در دیواره شمالی مسجد دوم بایزید نمایان است.

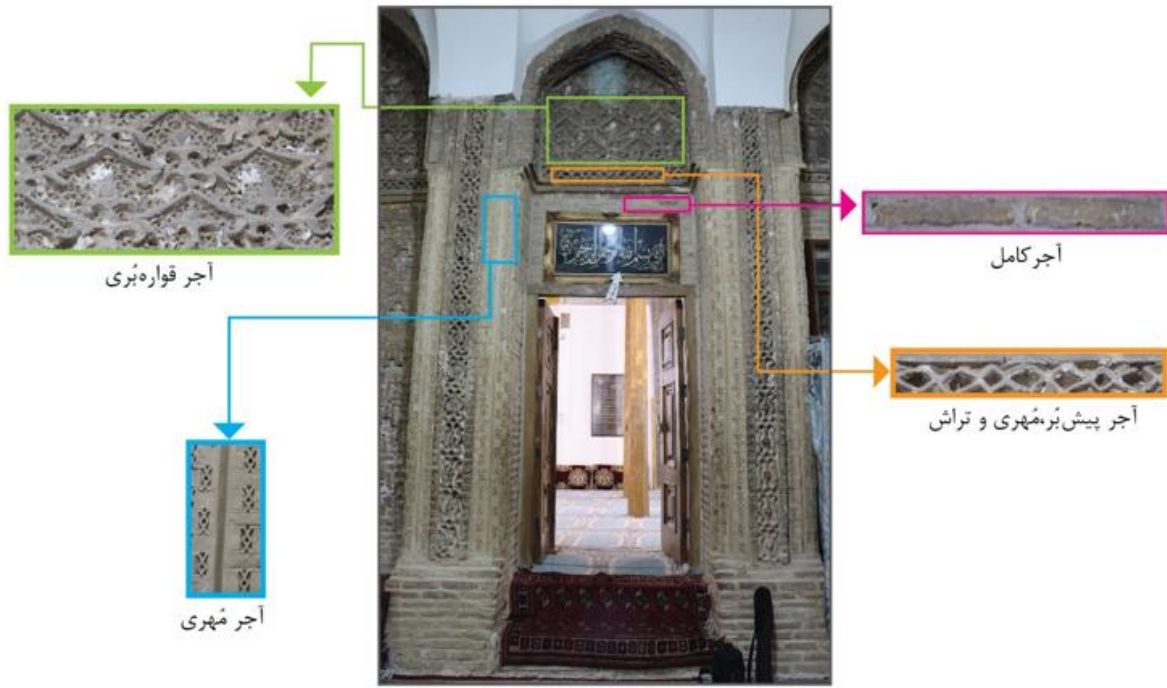
(ب) مناره بسطام: مواد و مصالح به کار رفته در مناره سلجوقی مجموعه تاریخی بسطام مانند دیگر مناره‌های دوره‌ی سلجوقی نیز، آجر است. در مناره سلجوقی، انواع گوناگون تقسیمات آجر از کوچک‌ترین اندازه تا بزرگ‌ترین اندازه که نزدیک به یک آجر کامل و همچنین فضاهای مثبت و منفی وجود دارد، پس آجر تراش اولین نوع گونه‌ی آجر تزئینی بر اساس تکنیک ساخت و کاربرد است. با وجود طرح‌های آجری به صورت فرورفته و برجسته بر روی نقوش (گیاهی و هندسی) و همچنین آرایه کتیبه، چلیپایی و احتمالاً ایجاد نقوش با ابزاری مانند تیغه، چاقو و سیم دو گونه‌ی آجر تزئینی، آجر مَه‌ری و پیش‌بر را می‌توان در مناره نیز در نظر گرفت. همچنین با توجه به اینکه مناره در فضای بیرون قرار گرفته است و باید مقاومت زیادی در مقابل شرایط محیطی را دارا باشد از نوع گونه آجر واکوب نیز استفاده شده است. تصویر شماره ۵، انواع آجرهای تزئینی براساس تکنیک‌های ساخت و کاربرد در مناره سلجوقی بسطام را نشان می‌دهد.

الف) بخش نخست دیواره شمالی مسجد دوم بایزید- حوزه C

ب) بخش دوم دیواره شمالی مسجد دوم بایزید- حوزه C

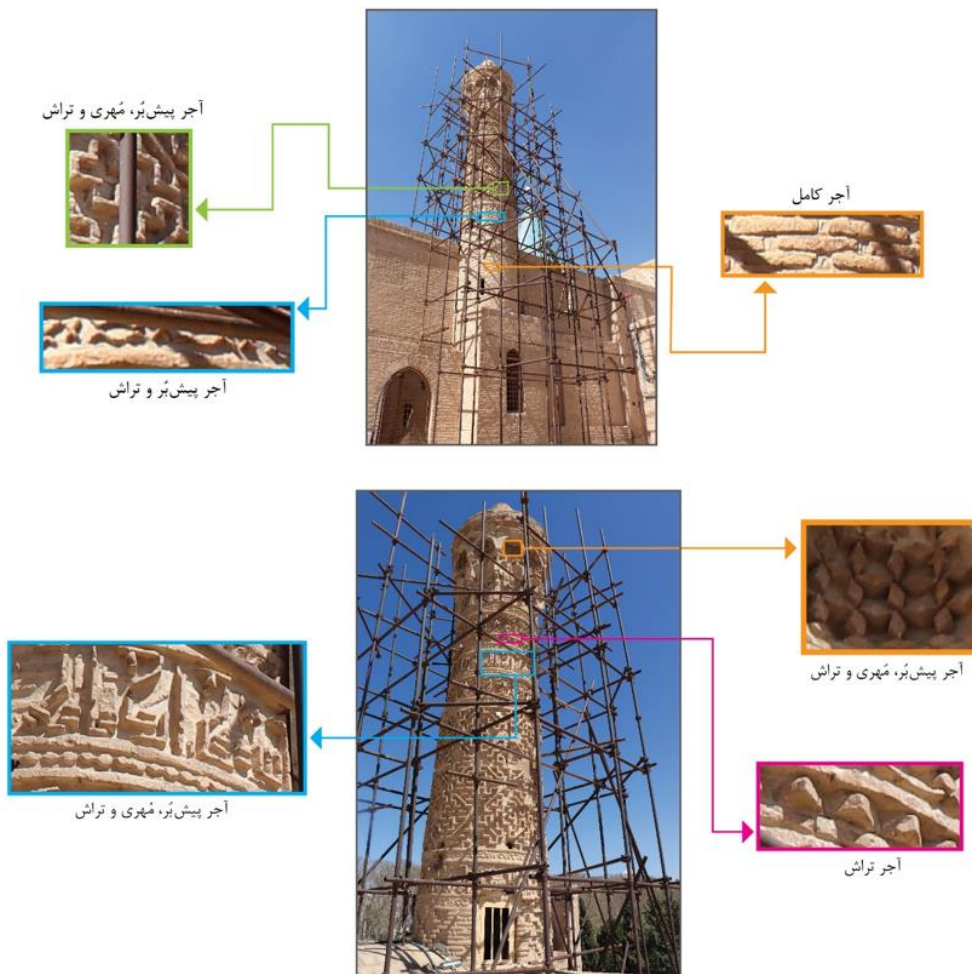

ج) بخش سوم دیواره شمالی مسجد دوم بایزید- حوزه C

د) بخش چهارم دیواره شمالی مسجد دوم بایزید- حوزه C

تصویر ۴. انواع آجرهای تزئینی براساس تکنیک‌های ساخت و کاربرد دیواره شمالی مسجد دوم بایزید (نگارنده).

تصویر ۵. انواع آجرهای تزئینی براساس تکنیک‌های ساخت و کاربرد در مناره سلجوقی (نگارنده).

۵. تحلیل ویژگی‌های بصری آرایه‌های معماری مسجد و مناره بسطام

منظور از ویژگی‌های بصری آرایه‌ها، تنوع نقوش به کار رفته، چیدمان آجرها، تزیینات آجرکاری، گچبری، کاشیکاری و مقرنس کاری صورت گرفته بر روی یک بنا است. تنوع نقوش در این بناهای سلجوقی بسطام، شامل نقوش هندسی، گیاهی و همچنین آرایه کتیبه است. کتیبه‌های موجود بر روی دیواره شمالی مسجد دوم بایزید شامل آیات قرآن (سوره فتح و توبه)، ادعیه و شناسنامه اثر است. همچنین یکی از کتیبه‌های قرار گرفته بر روی مناره شامل آیات قرآن (بخشی از آیت‌الکرسی) و کتیبه‌ی دوم به دلیل شرایط جوی مخدوش شده و ناخوانا است.

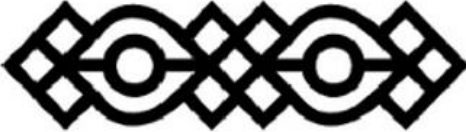

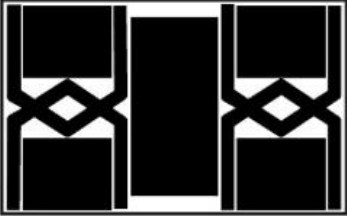

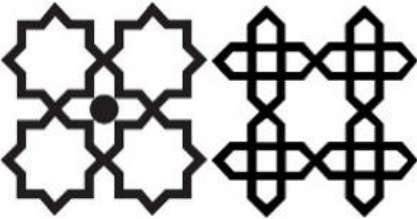

۵-۱. تنوع نقوش و چیدمان آجرها در دیواره شمالی مسجد دوم بایزید و مناره سلجوقی: جداول ۱ تا ۳ بیانگر تنوع نقوش و چیدمان آجرها بر روی دیواره شمالی مسجد دوم بایزید و مناره سلجوقی است.

۵-۲. کتیبه‌نگاره‌ها در دیواره شمالی مسجد دوم بایزید و مناره سلجوقی: تصاویر ۶ تا ۱۱ بازخوانی و طرح خطی کتیبه‌هایی هستند که بروی دیواره شمالی مسجد دوم بایزید و مناره بسطام قرار گرفته‌اند و تمام کتیبه‌ها به خط کوفی بنایی یا معقلی بدون نقطه هستند. محتوای بازخوانی و طرح خطی این کتیبه‌ها در ادامه نمایش داده شده است.

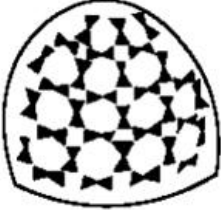

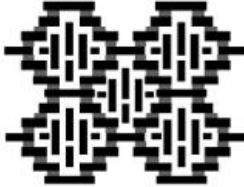

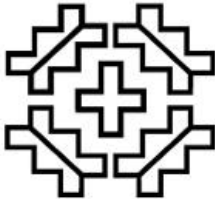

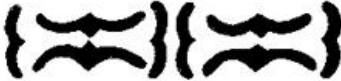

جدول ۱. کاربرد نقوش گیاهی در دیواره شمالی مسجد دوم یازید و مناره سلجوقی (نگارنده).

طرح خطی نقوش	تصاویر	دیواره شمالی مسجد دوم یازید
		
		
		
		
 	 	مناره سلجوقی

جدول ۲. کاربرد نقوش هندسی در دیواره شمالی مسجد دوم یازید (مسجد سلجوقی) (نگارنده).

طرح خطی نقوش	تصاویر
	
	
	
	
	

جدول ۳. کاربرد نقوش هندسی در مناره سلجوقی (نگارنده).

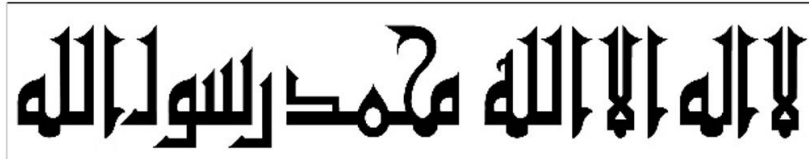
طرح خطی نقوش	تصاویر
	
	
	
	
	
	
	

تصویر ۶. بازخوانی کتیبه ابتدایی دیواره شمالی مسجد دوم یازید.
عبارت: *بسم الله الرحمن الرحيم انا فتحنا لك فتحا مبينا (نگارنده).*

تصویر ۷. بازخوانی کتیبه بخش دوم دیواره شمالی مسجد دوم یازید. عبارت *انما يعمر مساجد الله من امن بالله (نگارنده).*

تصویر ۸. بازخوانی کتیبه بخش دوم دیواره شمالی مسجد دوم یازید.
عبارت: *لا اله الا الله محمد رسول الله (نگارنده).*

این نقش، به‌ویژه در مناره‌ها و مساجد، اشاره به منبع نور و هستی **باریتعالی** دارد (سوره نور، آیه ۳۵) از سوی دیگر، طبق مطالعات انجام شده توسط نویسندگان چلیپا یکی از نقوش هندسی برجسته در هنر اسلامی و ایرانی است. این نقش چهار جهت دارد که به **چهار فصل سال** و **چهار عنصر اصلی آفرینش** (آب، باد، خاک، و آتش) اشاره می‌کند. همچنین، چهار جهت بودن چلیپا نمادی از **چرخه کامل جهان هستی** است که از منبع واحدی سرچشمه می‌گیرد و به تعادل و هماهنگی در طبیعت اشاره دارد (جدول ۴).

شاخص‌ترین وجه تزئینی آرایه‌های معماری دیواره شمالی مسجد دوم بایزید و مناره سلجوقی، با دو نقش هندسی شمسه و چلیپا در تزئینات هر دو بخش بنا قابل رویت هستند. این نقوش با تکنیک منحصر بفرد آجرچینی در دو سطح مثبت و منفی (برجسته و فرو رفته) با بافت مشبک به کار رفته‌اند. نقش شمسه در هر دو بخش مسجد و مناره موجود است که از ترکیب آن، هم در مسجد و هم در مناره سلجوقی چلیپا شکل گرفته‌است. **شمسه** در هنر و معماری اسلامی به‌عنوان نمادی از **نور الهی** و خورشید شناخته می‌شود.

جدول ۴. شاخص‌ترین وجه تزئینی آرایه‌ها (نگارنده).

توضیحات	نقوش هندسی		
	چلیپا	شمسه	
وجود شمسه و چلیپا که از شاخص‌ترین و پر تکرارترین نقوش هندسی به کاررفته در دیواره شمالی مسجد دوم بایزید و مناره سلجوقی هستند، به این‌که «خداوند نور هستی» (ترک‌چین؛ ۱۴۰۱: ۸۹) و «جهان در حال چرخش و نوزایی» (همان: ۹۱) است، اشاره دارد.			مسجد دوم بایزید
			مناره سلجوقی

این آیه اشاره به اهمیت آباد بودن معنوی مساجد دارد. کتیبه‌ی دومی که بر بالای بخش دوم دیوار قرار گرفته، ذکر «لا اله الا الله محمد رسول الله» با ترجمه «معبودی جز خدا نیست، محمد پیامبر، فرستاده خداست» اشاره به یگانگی خداوند و فرستاده خداوند دارد. کتیبه‌ای که در انتهای دیوار با مضمون «... بن عیسی قدس الله روحه فی سنه اربع عشر و خمس مائه» به عنوان شناسنامه اثر قرار گرفته، اشاره به سفارش‌دهنده و سال ساخت مسجد دوم بایزید و مناره سلجوقی که همان ۵۱۴ ه.ق است، دارد. نقوش قرارگرفته بر روی مناره نیز شامل: نقوش هندسی، گیاهی و کتیبه است که بر بخش‌های متفاوت بدنه‌ی مناره قرار گرفته‌اند. نقوش هندسی بیش از سایر نقوش بر روی بدنه مناره سلجوقی قرار گرفته‌اند. بر روی مناره دو کتیبه به خط کوفی بنایی یا معقلی بدون نقطه قرار دارد که کتیبه‌ی ابتدایی شامل بخشی از آیت‌الکرسی با مضمون «الله لا اله الا الله هو الحی و القیوم و لا تاخذنه سنه و لا نوم له ما فی السموات و الارض» است که اشاره به یگانگی خداوند و قائم به ذات بودن او دارد. متأسفانه عبارت کتیبه دوم به دلیل آسیب، قابل خوانش نمی‌باشد.

نتیجه‌گیری

این نوشتار با استفاده از روش‌های میدانی (بازدید و عکسبرداری) و مطالعه منابع کتابخانه‌ای، آرایه‌های معماری مجموعه تاریخی بسطام در دوره سلجوقیان را مورد ارزیابی قرار داده است. مجموعه تاریخی بسطام در شهری به همین نام و نزدیک به شهر شاهرود قرار گرفته است. آنچه در این پژوهش مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته، بخش کوچک اما پر اهمیت این مجموعه در دوران سلجوقیان است که شامل مسجد دوم بایزید و مناره آن است که متأسفانه در خصوص آرایه‌های معماری آنها کمتر سخنی به میان آمده است. نتایج تحقیق حاضر در بخش ویژگی‌های فنی نشان می‌دهد که رایج‌ترین شیوه تزیینات آجرکاری مجموعه بسطام در عصر سلجوقی، استفاده از تزیینات آجری رگ‌چین (رج‌چین) است. بر روی دیواره شمالی مسجد دوم بایزید و مناره با برجستگی‌ها و فرو رفتگی‌های آجر (خفته و راسته) طرح‌هایی ایجاد شده که این طرح‌ها شامل نقوش هندسی و گیاهی و آرایه کتیبه

۶. تحلیل یافته‌ها

با توجه به مطالعات انجام شده، در آرایه‌های معماری مسجد دوم بایزید و مناره بسطام در دوره سلجوقیان، دو نکته مهم قابل اثبات است: یک: آجر و ترکیب آن با ملاط گچ یا آهک مواد و مصالحی است که به تنهایی در این دوره در ساخت دیواره شمالی مسجد دوم بایزید و آجر نیز تنها مواد و مصالحی است که در مناره بسطام، استفاده شده‌اند. در دیواره شمالی مسجد دوم بایزید، تنوعی از آجرچینی‌ها و کتیبه‌نگاره‌ها وجود دارد. از آنجایی که ابعاد استاندارد آجرها در دوران سلجوقیان نسبت به دیگر دوره‌ها تغییر می‌کند، ابعاد آجرها در دیواره شمالی مسجد دوم بایزید متفاوت است و تقارن نیز بر هم می‌خورد، طاق‌نماها و المان‌های هنری یکسان نیست. همچنین در مناره بسطام تمام تزیینات معماری استفاده شده و ابعاد آجر به دلیل کاربرد تزیینات، متفاوت است. هنرمند مسجد دوم بایزید و مناره بسطام نیز برای اینکه هنر خود را به نمایش بگذارد و خود را نیز به یک چهارچوب محصور نکند، در عین یک نظم کلی یک بی‌نظمی زیبایی را به‌وجود آورده و همچنین دگرگونی ابعاد آجرها را با سه‌گونه تزیینی پیش‌بر و مهری و تراش نشان داده است.

دو: دیواره شمالی مسجد دوم بایزید دارای تنوع نقوش از جمله گیاهی، هندسی و کتیبه است که بر روی هر چهار بخش دیوار نیز این نقوش قرار گرفته‌اند، نقوش هندسی بر روی دیواره شمالی بیشتر از نقوش دیگر وجود دارد. کتیبه‌های موجود بر روی دیواره شمالی مسجد شامل آیات قرآنی، ادعیه و شناسنامه اثر هستند که با خط کوفی بنایی یا معقلی بدون نقطه نوشته شده‌اند. کتیبه‌ای که در ابتدای دیواره شمالی قرار گرفته، بخش ابتدایی سوره فتح با مضمون «بسم الله الرحمن الرحیم انا فتحنا لک فتحاً مبیناً» با ترجمه «به نام خداوند بخشنده و مهربان، به راستی ما برای تو پیروزی آشکاری را فراهم آوردیم» قرار دارد، این آیه اشاره به فتح مکه دارد که ریشه فتح در صلح حدیبیه است. کتیبه‌ای که در بالای دیوار دوم قرار گرفته، ابتدای آیه ۱۸ سوره توبه «انما یعمرمساجد الله من امن بالله» با ترجمه «آباد کردن مساجد خدا فقط در صلاحیت کسانی است که به خدا ایمان آورده‌اند» قرار دارد،

است و همچنین ترکیب گچ با آجر قالبی (مهری) در ایجاد این نقوش تاثیر داشته‌اند. در اثر ترکیب نقوش هندسی ساده مانند لوزی، دایره و مربع گره‌های ساده بنایی شکل گرفته‌اند. ساخت دیواره شمالی مسجد دوم بایزید از آجر و ترکیب آن با ملاط گچ یا آهک و همچنین در ساخت مناره بسطام از آجر استفاده شده‌است. آجر دارای مقاومت بالایی در برابر شرایط آب و هوایی است و با توجه به اینکه بسطام جز مناطق سرد و پربارش محسوب می‌شود، بعد از گذشت قرن‌ها زیبایی تزیینات آجرکاری همچنان باقی مانده‌است. همچنین بخش قابل ملاحظه آرایه‌ها، در مقرنس‌های مناره سلجوقی مشهود است که در اینجا نیز با استفاده از آجرکاری تزیین شده‌است. در بخش ویژگی‌های بصری، با استناد به نتایج به دست آمده از بازطراحی نقوش تزیینی، می‌توان اذعان داشت که تنوعی از نقوش گیاهی و هندسی، همچنین کتیبه‌ها در آرایه‌های معماری مسجد دوم بایزید و مناره بسطام به کار رفته، لیکن شاخص‌ترین وجه تزیینی این مجموعه، به کاربرد نقوش هندسی شمسه و چلیپا با تلفیق تکنیک‌های مشبک و غیرمسطح تعلق دارد. نقوش هندسی به‌ویژه در معماری سلجوقی، علاوه بر کاربرد تزیینی خود، بار معنایی عمیقی دارند. این نقوش با استفاده از ترکیب‌بندی‌های پیچیده هندسی، مفاهیمی چون **وحدانیت، نور الهی و تعادل آفرینش** را در سطح بصری نمایان می‌سازند. در تزیینات **مسجد دوم بایزید و مناره بسطام**، این نقوش و کتیبه‌ها به‌طور هماهنگ در کنار یکدیگر به کار رفته‌اند تا پیام‌های مذهبی و معنوی همچون **دعوت به اسلام، ایمان به خدا و یگانگی الهی** را منتقل کنند. از این منظر، آرایه‌های معماری مجموعه تاریخی بسطام در عصر سلجوقی، نه تنها یک هنر زیبا محسوب می‌شوند، بلکه وسیله‌ای برای ارتباط معنوی با مبدع جهان و مفاهیم الهی به شمار می‌آیند.

پی‌نوشت

¹ Serador Lutyens

² "Do not say brickwork of Iran, but it must be said Iranian magic brick"

^۳ بندکشی: پر کردن درزهای باقی مانده بین آجرها با ملاط های مختلف

کتاب‌نامه

- قرآن کریم.
- ارشاد، امیر. (۱۳۹۴). «بررسی سیر تحول و تزیینات آجری نمونه‌هایی از مناره‌های دوره سلجوقی ایران»، *کنفرانس بین‌المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست*.
- انصاری، جمال. (۱۳۶۶). «گجبری دوران ساسانی و تاثیر آن در هنرهای اسلامی»، *فصلنامه هنر*، شماره ۱۳، صص ۳۱۸-۳۷۳.
- بلالی اسکویی، آریتا و آیدینی، میرعلی و پورصورتی، صبا. (۱۳۹۹). «طراحی مقرنس نوو با الهام از ساختار پوسته انار»، *فصلنامه علمی معماری سبز*، سال ششم، شماره ۲، صص ۲۶-۱۵.
- پوپ، آرتور. (۱۳۷۷). *معماری ایران*، ترجمه غلامحسین صدیقی افشار. تهران: انتشارات اختران.
- ترک‌چین، فائزه. (۱۴۰۱). «بررسی مفهوم نمادین نقوش هندسی چلیپا، ستاره و شمسه در تزیینات گچ‌بری مسجد جامع فریومد»، *نشریه مطالعات میان رشته‌ای هنر و علوم انسانی*، شماره ۱، صص ۸۱-۹۷.
- چراغیان، مریم. (۱۳۹۵). *بررسی آرایه‌های تزیینی بناهای سلجوقی در ایران با تاکید بر بناهای شهر دامغان*. کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دکتر غلامعلی حاتم دانشکده هنر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- حقیقت، عبدالرفیع. (۱۳۶۲). *تاریخ قومس*، چاپ دوم، تهران: انتشارات آفتاب.
- حیدری بابا کمال، یدالله و زارعی، محمدابراهیم و دهقان، مریم و حاج‌حسینی، محسن. (۱۳۹۳). «مطالعه تزیینات گجبری محراب‌های دوره سلجوقی مسجد ملک کرمان از دیدگاه هنر اسلامی»، *مطالعات تاریخ اسلام*، سال هفتم، شماره ۲۳، صص ۱۷۷-۱۴۹.
- دادور، ابوالقاسم و مصباح اردکانی، نصرت الملوک. (۱۳۸۵). «بررسی نقوش و شیوه تزیین تویی گچی ته آجری در بناهای دوره سلجوقی و ایلخانی»، *نشریه هنرهای زیبا*، شماره ۲۶، صص ۹۲-۸۵.
- دزینیان، سمیرا. (۱۳۸۸). *جلوه‌های زیبایی در مجموعه بسطام*، کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دکتر غلامعلی حاتم، دانشکده پردیس باغ‌ملی، دانشگاه هنر.

- رفیعی، احمدرضا و شیرازی، علی‌اصغر. (۱۳۸۶). «هنر دوره‌ی سلجوقی: پیوند هنر و علوم»، فصلنامه تحلیلی-پژوهشی نگره، شماره ۵، صص ۱۱۹-۱۰۷.
- زمرشیدی، حسین و صادقی حبیب‌آباد، علی. (۱۳۹۷). «آجر و هنر آجرکاری از دوران باستان تا امروز»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال نهم، شماره ۳۳، صص ۱۷-۵.
- شکفته، عاطفه و احمدی، حسین و عودباشی، امید. (۱۳۹۴). «تزیینات آجرکاری سلجوقیان و تداوم آن در تزیینات دوران خوارزمشاهی و ایلخانی»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۶، سال سوم، صص ۱۰۶-۸۴.
- علی‌پور، مرضیه. (۱۳۹۵). «شیوه اجرای آرایه‌های تزیینی معماری ایران در دوره سلجوقی»، نشریه مطالعات ایران‌شناسی، شماره ۴، صص ۱۳۵-۱۰۹.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۸۵). تاریخ هنر معماری ایران در دوره‌ی اسلامی. چاپ هشتم. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
- میرآقایی، سید هادی. (۱۳۹۳). بسطام پژوهی: چهارده جستار درباره معماری، فرهنگ و تاریخ بسطام. چاپ اول. سمنان: انتشارات حبله‌رود.
- نصری، اسماعیل و اصلانی، حسام. (۱۳۹۹). «بررسی عناصر تزیینی مناره‌های دوره سلجوقی شهر اصفهان»، پیکره: فصل‌نامه دانشکده هنر دانشگاه اهواز، شماره ۲۰، دوره نهم، صص ۳۶-۲۴.
- ----- (۱۴۰۲)، پلان مجموعه تاریخی بایزید بسطامی، آرشیو اداره میراث فرهنگی بسطام، (زمان دسترسی: ۱۴۰۲.۰۴.۲۲).

- Khodadadi Dehkordi, S. (2016). "Iranian Seljuk Architecture with an Emphasis on Decorative Brickwork of the Qazvin Kharaqan Towers". *Journal of History Culture and Art Research*, 5(4), pp. 384- 394.
- Soofizadeh, A. (2021). "Selçuklu mimarisi üzerine bir inceleme". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 14, pp. 179-194.